

# راز «چاه شدادی» در معدن فیروزه نیشابور

جواد نوائیان رودسری| بالاخره انتظا‌رها برای انتشار بخش دیگری از تصاویر آلبوم‌های کاخ موزه گلستان به پایان رسید و تعداد دیگری از آن‌ها، به‌صورت غیررسمی، در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفتند. انصاف باید داد که آنچه در این مجموعه مشاهده می‌شود، مانند مجموعه نخست هیجان‌انگیز و مشحون از نکات جذاب و نفخ‌نیست، به‌ویژه تصاویر دوره مظفرالدین‌شاه که از نظر اطلاعات موجود در حاشیه عکس، ابتدا به نمونه‌های عصر ناصری شباهت ندارد و نسبت به آن‌ها، در جایگاه پایین‌تری قرار دارد؛ باین‌حال، ارزش فوق‌العاده محتوای انتشار یافته، کم‌توقعی به‌وجودآمده را تا حدی جبران می‌کند و وجود برخی مجموعه‌های عصر ناصرالدین‌شاه با حاشیه‌نگاری‌های بسیار ارزشمند افرادی نظیر عبدا... قاجار، دریچه‌ای جدید را به سوی پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران دوره قاجار باز می‌کند. در میان این مجموعه، گاه به تصاویری بر می‌خوریم که نه‌فقط از زاویه بازبینی چشم‌اندازهای قدیمی و احیانا از بین‌رفته ایران حائز اهمیت بالا هستند، بلکه به‌دلیل اطلاعات ذی‌قیمتی که در حاشیه آن‌ها ثبت شده است، می‌توانند به‌سان یک سند و گزارش دست‌اول مورد توجه و بررسی قرار گیرند. تصویری که در این نوشتار مورد مطالعه قرار خواهیم داد، یکی از مهم‌ترین تصاویر موجود در مجموعه جدید است که در آلبوم شماره ۲۹۱ نگهداری می‌شود؛ تصویری ویژه با اطلاعاتی خاص از معدن فیروزه نیشابور.

#### متن کامل گزارش «عبدا... قاجار» در حاشیه عکس

متن بالای عکس: «معدن فیروزه نیشابور بر دو قسم است؛ یکی کوهی و دیگری خاکی. کوهی در رگ سنگ است و موافق ذیل عمل می‌کنند؛ رگ سنگ را گرفته با کمال صعوبت [سختی] پیش می‌روند. بسا رگه‌هاست که سال‌های دراز تمام نشده است؛ به این معنی که پس از میزانی که رفته‌اند، شعبات مختلف پیدا شده، همان شعبات را گرفته و می‌روند. آنچه خانه‌زاد[عبدا... قاجار] با کمال صعوبت سیر نمود، از این قرار است؛ از معدن بزرگ که کار می‌کنند، یکی غار رئیس است؛ سی‌وهفت ذرع عمق داشت (هر ذرع ۱۰۴ سانتی‌متر/ عمق غار: ۴۸/۳۸ متر). شصت عمله و ۹ ديلم چی در آن کار می‌کرد. یک پیشکار دارد که ضابط‌باشی می‌نامند. سه ديلم چی، هر ديلم چی سه عمله که سنگ می‌شکنند [زیر دست دارند] و دو ضابط رئیس بر این‌هاست. مزد عمله‌جات معدن، ديلم چی ۳ هزار [دینار] (معادل سه قران)، [کارگر] چکش زن ۳ هزار [دینار] (معادل سه قران)، ضابط ۲ هزار [دینار] (معادل دو قران) و اطفال ۱۰شاهی (معادل نیم‌قران) [پرداخت می‌شود. شیوه کار به این صورت است که] سه نفر که سنگ می‌شکنند یک ضابط و دو نفر پس‌مانده چی [و] هر چند نفر ديلم چی که در چاه هستند، ابتدا مشغول به سوراخ کردن سنگ می‌شوند و پس از سوراخ کردن، باروت ریخته تا هر نقطه که می‌خواهند ثقب [تونل، مجرا] بار و طی ممتد می‌نمایند و پس از منفی شدن عمله‌جات، آتش می‌دهند. [بعد از انفجار] آنچه فیروزه‌ای که زحمت شکستن ندارد، پس‌مانده‌چی‌ها در کیسه ریخته، پس از اتمام کار تسلیم ضابط کل می‌کنند. آنچه سنگی که باید چکش بخورد در سبد ریخته، با چرخ بالا می‌کشند و در پیرون چاه چکش زده، آنچه از میان سنگ‌ها بیرون می‌آید، درون کوزه‌ای می‌ریزند. سنگ‌های خردی که به خارج ریخته می‌شوند، جمعی که مواظب‌اند بار الاغ کرده و به نقطه‌ای که معروف به ده فیروزه است و یک میدان اسب مسافت دارد، می‌برند. اطفال چندی در آنجا ریگ فیروزه را تَل کرده و به‌واسطه طبوبت دادن، فیروزه‌های قابل‌کار را مکشوف نموده، شاخ‌های بز در میان تَل زده و نصفش را آب می‌کنند و هر چه فیروزه به دست می‌آید، میان شاخ می‌ریزند و این فیروزه‌ها به جهت سر قلیان و غیره به کار می‌روند.»

متن پایین عکس: «غار اردلانی که مواجه غرب است و از تمامی معدن قدیمی‌تر خود خانه‌زاد با کمال صعوبت داخل شده و با کمال دقت سیر نموده، پس از بیست، سی ذرع (بیست، سی متر) که پایین رفتیم، سه میل (واحد چاه) چاه که از برای روشنایی بود، دیده شد. از حفر این سه چاه معلوم می‌شود که [پیشینیان] چقدر آلات مفید و خوب داشته‌اند. معلوم است که حفر معدن [با] آهن که فیروزه در او تکوین می‌شود، چقدر اشکال دارد [دشوار است]. از قرار معروف این چاه [نورگیر] را چاه شدادی می‌گویند. از این چاه گذشتیم، راه کم‌وسعتی که به مرور تنگ‌تر می‌شد، اغلب با سینه و دست می‌رفتیم، همه‌جا در رگ فیروزه ممتد شده است. بعضی جاها سه ذرع از چاه پایین می‌رفتیم و بعضی جاها سه چهار ذرع بالا می‌رفتیم، همه‌جا صدای ديلم و عمله می‌آمد. تا رسیدیم به فضای وسیعی که ۹ ذرع طول و چهار ذرع عرض داشت. (فضایی به مساحت تقریبی ۳۷ مترمربع) در آنجا چهار ديلم چی کار می‌کردند و چراغشان از روغن کنجد بود. ورود خانه‌زاد در آنجا خیلی اسباب حیرت عمه‌جات شد. از قرار [که عنوان کردند، تاکنون] هیچ‌کس چنین حرکت متهورانه‌ای نکرده بود، اما خانه‌زاد به ملاحظه تحقیق کامل و راپورت صحیح در چاه داخل شد.»

#### کوتاه درباره پیشینه معدن فیروزه

نمی‌خواهم با نوشتن درباره تاریخ معدن باستانی فیروزه نیشابور، کار نوشتار را به اطاله کلام بکشانم، اما چون قرار است اطلاعات موجود درباره این معدن بسیار قدیمی را برای نخستین بار پس از ۱۳۰ سال بازخوانی کنم، ناچارم اندکی درباره آن بگویم. معدن مورد بحث ما، نه فقط قدیمی‌ترین معدن فیروزه دنیاست، بلکه آن را به‌عنوان بزرگ‌ترین معدن این سنگ قیمتی نیز می‌شناسند. برخی معتقدند که معدن فیروزه نیشابور را باید یکی از قدیمی‌ترین معدن جهان محسوب کنیم که همچنان فعال است. گزارش‌های متعددی، دست‌کم از قرن چهارم هجری قمری به این سو، در متون تاریخی و جغرافیایی به چشم می‌خورند که بر این قدمت صحه می‌گذارند. اصطخری (درگذشته ۳۴۶ قمری) در «مسالك و ممالك» می‌نویسد که «در کوه‌های نشابور و توس کان [معدن] پیروزه [فیروزه] باشد». ابن‌وقل (درگذشته ۳۶۸ قمری) در «صورةالارض» آورده است که «[در توس و نیشابور] معدن دیگر از قبیل مس و آهن و نقره و فیروزه قرار دارد» و نویسنده ناشناس کتاب ارجمند «حدودالعالم» که آن را در سال ۳۷۲ هجری قمری به رشته تحریر درآورد، تأکید دارد که «اندر کوه‌های وی (بلوک توس) معدن پیروزه است... چنین تأکید و شهرتی نشان می‌دهد که معدن فیروزه نیشابور، از مدت‌ها قبل کشف شده بوده است و افراد و حکومت‌های گوناگون به کار استخراج این سنگ زیبا و قیمتی اشتغال داشته‌اند.

#### ویژگی‌های عکس

برگردیم به عکس موجود در آلبوم شماره ۲۹۱ کاخ موزه گلستان؛ تصویری مربوط به سال ۱۳۱۲ هجری قمری (۱۲۷۳ خورشیدی) که توسط عبدا... قاجار گرفته شده است. در این عکس، گروهی از کارگران معدن، مقابل ورودی غاری نشست و به شکستن سنگ فیروزه مشغول‌اند. عبدا... قاجار که عکاس مخصوص دربار ناصرالدین‌شاه بود، در توضیح عکس می‌نویسد؛ «گروپ [گروه] عمله‌جات که مشغول شکستن سنگ فیروزه هستند در غار رئیس که خود حکومت کار می‌کند، باین‌حال توضیحی که عبدا... قاجار به حاشیه عکس اضافه کرده است بیشتر از این حرف‌هاست و نشان می‌دهد که مأموریت او صرفاً تهیه عکس از معدن فیروزه برای شاه قاجار نبوده است. وی در بخشی از حاشیه‌نویسی‌اش تأکید می‌کند؛ «خانه‌زاد به ملاحظه تحقیق کامل و راپورت در چاه داخل شد» که معلوم می‌شود مأموریت وی تهیه گزارشی تصویری و نسبتاً کامل و جامع از فعالیت معدن بوده. گزارش عبدا... قاجار که با خطی خوانا در حاشیه عکس نوشته و در اختیار ناصرالدین‌شاه قرار داده شده است، شامل مجموعه‌ای از اطلاعات بسیار ذی‌قیمت، دست‌اول و حاصل مشاهدات میدانی است. این اطلاعات شامل مواردی همچون شیوه‌های چال‌زنی و آتش‌باری در معدن ۱۳۰ سال قبل، ساختارهای سازمانی و اداری معدن در آن دوره، شیوه‌های استخراج و حمل‌ونقل و اطلاعات مربوط به نام و موقعیت‌های اکتشافی در معدن فیروزه نیشابور می‌شود که برخی از آن‌ها امروزه، طی توسعه استخراج معدن از میان رفته است و دیگر در دسترس نیست. گزارش عبدا... قاجار درباره حمل سنگ‌ها به روستای فیروزه در نزدیکی معدن و سپس استفاده از «شاخ بزر برای استخراج سنگ‌های ریز و نیز استفاده از روغن کنجد برای روشن کردن چراغ‌های روغنی معدن در نوع خود کم‌نظیر است. وی به فعالیت‌های پیشینیان و عظمت کار آن‌ها در استخراج معدن از طریق حفر چاه‌های عمیق در سنگ‌ها و کشف رگه‌های معدنی هم اشاره می‌کند که نشان‌دهنده باریک‌بینی و تبحر وی در گزارش‌نویسی است. بعد از این مقدمه مطول، بد نیست که به اصل گزارش وی هم نگاهی بیندازیم و برای نخستین بار، پس از ۱۳۰ سال، آن را در اختیار علاقه‌مندان بگذاریم. برای ساده‌تر شدن خوانش متن، برخی واژه‌ها به رسم الخط امروز نگاشته و از نشانه‌های نگارشی استفاده شده است.

#### همه شاهان بعد از ناصرالدین‌شاه، بهره‌برداری از معدن فیروزه را به اجاره واگذار کرده‌اند

## مستأجران معدن حکومتی

باجاره‌کرده است واجاره‌بهای سال گذشته رانیز پرداخته اماچون سپهدار استفاده‌ده وخسارت زیاد متحمل شده است، نمی‌تواند استعفا نماید، در نتیجه تمام معدن را با اجاره‌بهای قبلی تصرف کرده واجاره اقساط چهار گانه به‌خرانه‌واریز خواهد کرد. «

از آنجا که حرف اجاره سال گذشته در این سند آمده، به احتمال قوی شروع این اجاره از سال ۱۲۸۶ خورشیدی بوده اما در پاسخی که وزارت فواید عامه ۱۳ ربیع الاول ۱۳۲۶ قمری (۶ فروردین ۱۲۸۷) درباره معدن فیروزه به وزارت جلیله مایه نوشته، آمده است که «معدن فیروزه در اجاره شاهزاده جلیل‌میرزا و جناب سپهدار و حاج‌شیخ ابوالقاسم تاجر و موفق‌الملک است که همه شرکا سهم خود را به شاهزاده جلیل‌میرزا واگذار کرده‌اند، اما از نظر وزارت فواید عامه شاهزاده جلیل‌میرزا آن قدر اعتبار ندارد که معدن به‌تنهایی به او واگذار شود، از این جهت از روزگار مایه کسب اجاره کرده‌است که «با مستأجر دیگری برای معدن» پیدا کند یا «واگذاری به جلیل‌میرزا را تصویب» کند.

همین‌رویه در دوره زمامداری احمدشاه (۱۲۸۸ تا ۱۳۰۴ خورشیدی) نیز دنبال شده است. در سندی که مربوط به ۲۲ صفر ۱۳۳۰ قمری (۲۱ بهمن ۱۲۹۰) است، آمده که حاج‌عبدالرحیم مباشر معدن در سال مبلغ ۳۳ هزار و ۷۵۰ تومان برای معدن می‌پرداخته است. در سند دیگری که مربوط به ۲۷ سنبله [شهریور] ۱۳۳۲ قمری برابر

حسین‌بیات (ذیل تصویری که عبدا... قاجار در سال ۱۲۷۳ خورشیدی از ورودی غار رئیس معدن فیروزه در نیشابور انداخته است، چنین نوشته است: «گروپ عمله‌جات که مشغول شکستن سنگ فیروزه هستند در غار رئیس که خود حکومت کار می‌کند.»

از این نوشته چنین بر می‌آید که مدیریت و بهره‌برداری از معدن فیروزه نیشابور در عصر ناصری در اختیار خود دربار بوده است اما اسناد به مایمی‌گویند که این‌رویه در دوره مظفرالدین‌شاه (حکومت ۱۲۷۵ تا ۱۲۸۵ خورشیدی) وشاهان بعدی قاجار تغییر کرده است.

نخستین سندی که در این باره درخور تأمل است از دعوی کشدار

و چند ساله ورثه مرحوم نظام‌الدین خان مهندس الممالک و بانک

ایران بیرون می‌آید. طبق این اسناد که مربوط به نقد شدن حواله

۵ هزار و ۲۶۲ تومان و سه قرانی است که مرحوم نظام‌الدین خان

مهندس الممالک بابت مال الاجاره معدن فیروزه از معاون التجار

در وجه بانک استقراضی سابق گرفته است، طبق این اسناد در

سال‌های ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴ قمری (۱۲۸۴ و ۱۲۸۵ خورشیدی) معدن

فیروزه نیشابور در اجاره حاج محمد حسن معاون التجار، صراف

افغان مشهور مشهدی بوده است. او و ویرادرش (حاج‌علی‌اکبر

معین التجار و حاجی عبد الرحیم) پسران حاج احمد صراف

مقیم هرات بودند که همگی از صرافان یا نفوذ مشهد به‌شمار

می‌رفتند. حاج محمد حسن معاون التجار همان تاجری است که

احتکارش سبب نخستین گلوله‌زنی به صحن و کیند حرم مطهر

امام رضا<sup>(ع)</sup> در تاریخ ۱۴ صفر سال ۱۳۲۴ قمری (۱۹ فروردین

۱۲۸۵ خورشیدی) شده است.

گویا روند اجاره‌دادن معدن در دوره محمدعلی‌شاه (۱۲۸۵ تا ۱۲۸۸

خورشیدی) نیز ادامه داشته است. تلگرافی درمورخه ۵ شهر ربیع‌الاول

۱۳۲۶ قمری (۱۸ فروردین ۱۲۸۷) از شخصی به‌نام «جلیل‌میرزا» به

وزارت داخله موجود است که در آن ذکر کرده «معدن فیروزه ر ده ساله